

Németh Nikolett

Kosztolányi Dezső/ Ranódy László: Pacsirta

Az identitás nyomában, a film mint értelmezési lehetőség

Kosztolányi Dezső *Pacsirta* című művére az „anyag és szándék egymást nemző, kibontakozó dialektikája”¹ jellemző. Ez a regénye kezdi meg azt a sort, amelyet majd az *Aranysárkány* és az *Édes Anna* folytat. *A rossz orvos* és a *Néró*, a *véres költő* még csak előkészületei az új stílusnak, ezekben az „anyag nem nyílik ki, nem von maga után új és új tényeket”², Kosztolányi itt még nem jeleníti meg a későbbi műveire jellemző szemlélet- és látásmódot. „A költő a világot velejéig kiábrándítónak érzi”³, s ez a regényeinek alapkonceptiója, ahogy Kiss Ferenc írja: „az általános leromlás, a kietlenség miatti gyötrelm”⁴. A *Pacsirta* főszereplői, Vajkayék és lányuk, Pacsirta, a lány csúnyasága miatt egy saját világot, egy egymásba kapaszkodó, egymás által létező identitást generálnak maguknak, amely kimondva-kimondatlanul mindannyiuk számára nehezen élhető, szenvedéssel teli. Ez a viszonyrendszer, Vajkayék egész élete változik meg, mikor lányuk a vidéki rokonokhoz utazik egy hétre. A szülők új élethelyzetbe kerülnek, s lehetőségük adódik egy újfajta élet élésére, még hogyha a vég (Pacsirta hazaérkezése) állandóan és vészjóslóan jelen is van. A regényben nem csupán a család, hanem az egész századforduló világát is láthatjuk. A film, mint minden adaptáció, egy sajátos értelmezés, hiszen az írott mű és a filmes ábrázolás eszközeiből adódóan másféle módja a tartalom, a mondanivaló közlésének. Ezért kaphatnak helyet benne az eredeti történettől eltérő megvalósítások, jelenetek, azonban ezek nem öncélúak. Ranódy és forgatókönyvírója érzékenyen építi fel történetét, tud azonosulni az író szemléletmódjával. „Ranódy tehetséges interpretátornak bizonyult (...) mélyen visszhangzik jeleneteiben a kosztolányis emberszeretet.”⁵ Ám kissé nehezen tud megfelelő egyensúlyt teremteni az ábrázolni kívánt világok között, s egy más drámaiságú filmet készít eltérő hangsúlyokkal, de a regényben rejtőző végtelen tragikumot, ha más módon is, de kiválóan és erőteljesen szemlélteti.

1. A regény rétegei, viszonyai

1.1. Vajkayék és Pacsirta

A regény legerősebb rétegei kétségtelenül Vajkayék lányukkal és lányuk nélkül való élete, s az azok közötti személyiségbeli, jobban mondva életminőség-beli

¹ Kiss Ferenc, *Az érett Kosztolányi*, Bp., Akadémiai, 1979, 173.

² Uő, 173.

³ Uő, 175.

⁴ Uő, 176.

⁵ www. filmtortenet. hu

változások. A Pacsirtával együtt élő Vajkayék belekényszerülnek egy torz élet élésébe, azonban ezzel nem tudnak szembenézni, mivel megakadályozza őket a lányuk iránt érzett szeretet, vagy még inkább a tudat, hogy kötelességük szeretni a lányukat. Ez nem engedi nekik az „elnyomottságból” való kitörést. A szülői-gyermeki szeretet leple alatt észrevétlenül alakul ki ez az abnormalis viszony szülők és gyerek között. A szülőket lányuk, a lányt a szülők határozzák meg. A film, csakúgy, mint a regény, törekszik ennek a viszonynak a korai tisztázására. A kezdésben az elutazó Pacsirta aggodalmaskodva sorolja, hogy mit tegyenek a szülők, miket ne egyenek, sőt még ennél jobban is hangsúlyozza, a film Pacsirtája sírva közli, hogy nem megy el, mert nem hagyhatja magára a szülőket. Nem csupán a szülők miatt nem akar elmenni; az, hogy elmegy, egy új szerepbe, egy idegen helyzetbe kényszeríti, amelyre nyilván nincs felkészülve. Identitása a szülőkből, a róluk való gondoskodásból áll, ez az élete. Mikor elmegy, a szülők is új szerepbe kerülnek, amelybe fokozatosan szoknak bele. „A Pacsirta cselekménye a lélektani regény sémáját követi”⁶, a tudattalan, az elfojtott én „a tudat – a felettes én – cenzúráját”⁷ áttöri. A regényben szép fokozatosan adja át a régi élet az új, „normálisnak” a helyet, idő kell ahhoz, míg a, kényszerből ugyan, de rögzült formák, szokások megváltoznak. Először megnézegetik a kirakatokat, vagyis sétálnak a városban, amit nem tehettek meg, ha Pacsirta velük volt, hiszen óvni kellett akarva-akaratlanul is a fürkészek tekintetek és a megbélyegzés elől, utána előveszik az újságokat, majd végül invitálásra odaülnek a Párducok asztalához. Folyamatában élük meg az (átmeneti) felszabadulást. A regény Vajkayja, mint az belső monológjaiból és a narrációból kiderül, „mélyen elmerül saját belső világában”⁸, a múlt élteti. A regényben a múltból való merengés célja bemutatni, hogy a jelen és a jövő szűkös és meglehetősen kellemetlen Vajkaynak, így a múlt az egyetlen menedékhelye, a merengése a jelenkori magányát és a jövőbeli perspektívtalanságát hivatott kifejezni, azonban ez nem tudatos számára. Nem vallja be magának valós érzelmeit, ezek nem tudatosulnak. Ő is, és felesége is küzd a bennük előtörő érzésekkel, azzal, hogy tulajdonképpen kifejezetten jó étterembe járni, és sétálni az utcán. Ezeket az érzéseket kezdetben a lányuk elleni támadásnak tartják, s fokozatosan szoknak csak hozzá, küzdve valamiféle büntudattal. A filmben nem ismerjük meg Vajkay belső monológjait, illetve személyiségét, ott a szereplők csupán magukban állnak előttünk, a regény bizonyos leíró részei vagy jelzésszinten kerülnek elénk (pl. a film elején a családfa a falon, amely utal Vajkay családfakutató szenvedélyére, illetve láthatjuk, hogy Pacsirta nem férjezett, vénlány), vagy más szereplők által elmondva (pl. a Cifra Géza és Pacsirta között a múltban történetekre utalást Füzes Feri szájából hallhatja és ismerheti meg a néző). A folyamat, ahogy hozzászoknak/visszatérnek a Pacsirta nélküli élethez, a bezárult világ újra kinyílik előttük, gyorsabb és valamilyen formában

⁶ Hima Gabriella, *Kosztolányi és az egzisztenciális regény*, Bp., Akadémiai, 1992, 92.

⁷ Fülöp László, *Lélektan, erkölcsrajz, sorsábrázolás* = F. L., *Realizmus és korszerűség*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 98.

⁸ Szegedy-Maszák Mihály, *Körköröség és transzcendencia a Pacsirtában* = *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, Bp., Anonymus, 1998, 79.

törvényszerűbb, mert nyíltabban van ábrázolva, de a hatás más, mint a regény végkicsengése. Mikor meglátják az étteremben a Párducokat, Páger-Vajkay maga meséli el a történetüket, s mereng a közös élményeken (a filmben csak ez az egy múltbeli merengése van Vajkaynak), várható, hogy előbb-utóbb, mivel a csoport invitálja és szeretettel várja őt (őket), vissza fog térni hozzájuk. Végül mind a regényben, mind a filmben elindul a Pacsirta nélküli új, de eleve bukásra ítélt élet.

1. 2. Sárszeg

Mindezek mellett Kosztolányi és a film is nagy hangsúlyt fektet a társadalomra, a korra, annak megjelenítésére és kritikájára. Mindkettő „a peremvidéki elrekedtséget, a kétségbeejtő vidékiességet, az ide szorultak, egyének és csoportok életének kiüresedését és torzultságát”⁹ ábrázolja, azt, ahogy a sárszegiek kénytelenek a társadalom különböző szerepeinek álarcát magukra venni. „A kép, amely erről a közösségről a regényben kibontakozik, egyáltalán nem hízog. (...) A *Pacsirta* úri magyarsága sokkal lehangolóbb, mint Móriczé, Kaffka Margité.”¹⁰ Vajkayék tragédiája abban (is) rejlik, hogy ők ettől otthon, a család légkörében sem tudnak megszabadulni, „kettős szerepben kénytelenek feltűnni”¹¹.

Vajkayék sorsa párhuzamba állítható Sárszeggel. „Vajkay Ákosban az erőtlenedő, haldokló, általa mégis szeretett középosztály jellemző figuráját teremti meg az író, mögéje pedig a maga élő valóságában rajzolja oda Sárszeget.”¹²

Az, amit a Pacsirtával egy fülkében utazó pap is tud, hogy „ez a világ: siralomvölgy”, igaz mind Vajkayék életére, mind az egész társadalomra. Ezt a társadalmat erősíti fel a film, s teszi a cselekmény, illetve a főhős Vajkayban bekövetkező változások egy sarkalatos pontjává.

2. Pacsirta csúnyasága

Csúnyasága miatt a társadalomból kiszorult lány egyetlen kapaszkodója a szülei, a velük való törődés, az, hogy érezze, szükség van rá.¹³ Ezzel teszi saját „rabjává” szüleit, akiknek nincs lehetőségük a normális, vagy legalábbis a sárszegi társadalom által normálisnak tartott, a sárszegi normáknak megfelelő életre. A filmben ez a rabság egy újabb „galamb-jelenettel” kerül tudatosításra. Pacsirta nem szokta becsukni a galambketrec ajtaját, mert az állat „megszokta a kalitkát és szereti”. Pacsirta így gondolkodik a szüleiről is, úgy gondolja, hogy ha számára alapvető szükséglet az, hogy szüleiről gondoskodjon, akkor ő is alapvető szükséglet szülei számára. S ez az, ami nem igaz, ahogy Pacsirta távoztával a galamb is kijön a ketrecből, úgy bújnak elő Vajkayék is Pacsirta árnyékából az önálló életbe. Lányuk csúfsága részvétet vált

⁹ Fülöp László, i. m. 99.

¹⁰ Kiss Ferenc, i. m. 203.

¹¹ Hima Gabriella, i. m. 93.

¹² Rónay László, *Kosztolányi Dezső*, Bp., Gondolat, 1977, 161.

¹³ Ezt a film a „galamb-jelenettel” is bemutatja. Pacsirta a galambjának sír, hogy nem megy el, az a galambnak se lenne jó, hiszen így nem tudna senkinek a vállára rászállni. Tehát az állathoz való viszonyának is a lényege az, hogy az rászorul, szüksége van rá.

ki belőlük, s elnyomják valós énjüket, alárendelik magukat Pacsirtának, hogy az ő életét valamiképpen jóvátegyék. Hogy miért? Mert ez a szülő feladata, szenvedésvállalás a gyermekért. Pacsirtára teljesen igaz Nietzsche állítása: „A saját énjét mindig a mások rovására támogatja az ember (...) az élet mindig a mások életének rovására él.”¹⁴ A lány csúnysága az okozója minden viszonyoknak, érzésnek Vajkayéknál. Ezzel kell állandóan küzdeniük. Kosztolányi kiválóan ábrázolja, hogy ezt nem tudják a szülők megszokni: „Mikor azonban valami történt a leánnyal, és Pacsirta megváltoztatta hajviseletét, (...) vagy tavasszal új ruhát öltött, Ákos boldogtalannak érezte magát, míg meg nem szokta őt így is.”

Azt, hogy a lányok csúnya, Vajkayék tudják. Ez a tényező, ennek kezelése egészen megváltoztatja, sőt szinte lehetlenné teszi a normális szülő-gyermek viszony kialakulását. Ambivalencia figyelhető meg aközött, ahogy a gyereket, s ahogy a csúnya gyereket szeretik. Jó példa erre a regény (és a film) elején levő jelenet, mikor a szülők hívják a kertből Pacsirtát, mert eljött az ideje az indulásnak. A regényben olvashatjuk:

„Az öregek becéző mosollyal figyelték, ahogy közeledik. Majd, amint arca hirtelen fölűnt a lomok között, a szülők száján kissé elhalványodott a mosoly.” A gyermek iránt ott az ösztönös szeretet, de a csúnya, saját és az ő sorsukat abnormális irányba terelő lányok iránti érzéseik már nem lehetnek felhőtlenek. Ezt a film is hűen tükrözi, az aggódó, de bizonytalan s nem egészen egyenes viszonyt szülő és gyerek között; s a film nagy előnye, hogy szemünk elé helyezi Pacsirtát, látjuk, míg a regény olvasása során csupán a fantáziánkban jelenik meg, s ki van téve a fantázia változásainak. A filmen egy konkrét Pacsirta van, aki kellően csúnya ahhoz, hogy minden érzést, viselkedést meg tudjunk valamilyen módon érteni. Hogy Vajkay nem tudja a tradicionális módon szeretni gyermekét, arra utal az álma is, amely a halott Pacsirta képével zárul, „Vajkay Ákos tudattalanjában tehát már a regény elején megjelenik a fölismerés, hogy nem képes szeretni a lányát”¹⁵.

Ahogy viselkednek az utcán, az hű mása a viszonyoknak, ami közöttük van. Az öreg nem szeretett az utcán menni, nem szerette a rájuk irányuló figyelmet, azt, hogy figyelem irányul lányára csúfsága miatt, s rá is, hogy ő ennek a lánynak az apja. Mégis, mikor látta a lányát övező pillantásokat, „leánya mellé állt, dacosan”. Csakúgy, mint egész életében, az utcán is vállalja a lányával járó sorsot, még akkor is, ha ez fájó számára.

A regényben Vajkay lányának csúfsága valamiféleképpen tabutéma, sose emlegetik a társak, a „Párducok”, de lappangó, s egyben nyilvánvaló oka a férfi úgymond társadalomból való kikerülésének. A filmben ez ténylegesen is kifejezésre kerül, mikor Környey észreveszi őket, a többieknek úgy mondja, hogy ez a Vajkay, „akinek az a lánya van”, sőt a Füzest alakító Darvas Iván még, valljuk be, igen találóan, ki is parodizálja a lány csúnyságát. Tehát a filmben az ok, amely Vajkay marginalizálódásához vezetett, hangsúlyosan és egyértelműen jelen van. Feleségével együtt legnagyobb tragédiája, hogy „tár-

¹⁴ Idézi: Bónus Tibor, *A csúf másik – szégyen és részvét.* Kosztolányi Dezső: *Pacsirta*, Tiszatáj, 2006/5, 54.

¹⁵ Szegedy-Maszák Mihály, i. m. 80.

sadalmi szerepüket csak Pacsirta nélkül játszhatják, mert Pacsirtával együtt a társaság nem fogadja be őket¹⁶, tehát a frissen megszokott régi/új élet ab ovo véges.

3. Vajkayék életének lényege a filmen, egy betoldott jelenetben

A regényben a lélekben zajló, narráció által megjelenített folyamatok ábrázolása filmes nyelven igen nehéz és komplikált feladat. Ám dolgok kihagyása, nem megfelelő ábrázolása ahhoz vezethet, hogy homályossá teszi a filmben zajló folyamatot, annak miértjét, illetve nem fed fel kellőképpen a helyzetet a néző előtt. A filmben található egy jelenet, amely nem szerepel a regényben, de mégis találó betoldás, mely magyarázza, összefoglalja Vajkayék életét. Eddig a lányuk és közöttük lévő viszonyt, az életüket csak a cselekményből ismerhetjük meg, most azonban egy párbeszédből megvilágosodik az egész viszonyrendszer lényege. Bár a párbeszéd Vajkayék és Miklós (Latinovits Zoltán) között eredendően egyáltalán nem róluk szól, mégis teljes mértékben rájuk vonatkozatható, megtalálható benne Vajkayék jelenlegi elfojtott élete s a szabadság kulcsa. Az, hogy Vajkayék szerepet játszanak, s nem tudnak szembenézni lányuk csúfságával s az ebből fakadó életükkel, az nagyjából kikövetkeztethető már a lány elutazása körüli eseményekből is, de mikor először sétálnak az utcán s nézik a kirakatokat, a rendező Vajkayné szájába adja egész életük jellemzőjét (épp egy bonctani bábut néznek): „Nem való így közszemlére kitenni az emberi belsőt.”

Erre a filozófiára érkezik válaszul Miklós monológja, melynek lényege, hogy szembe kell nézni az étellel, csak így lehet belőle kicsikarni azt a kis boldogságot, ami benne van. A Páger által megformált Vajkay tekintetéből kiolvasható, ő is megértette, hogy mennyire igaz rájuk is ez, s ezután indul el náluk ténylegesen a korábbi sárszegi szerepükbe való visszazokás folyamata.

3. 1. Miklós, Sárszeg poétája

Ijas Miklósnak a regényben is komoly szerepe van, még ha az előző jelenet ott nem is történik meg. Miklósnak külön fejezetet szentel az író, s a filmben is fontos. „Ijasnak (...) az a feladata, hogy feltörje a hamis látszatok világát.”¹⁷ Miklós és Vajkayék (még Pacsirtával is) rokon lelkek, hiszen a fiú „félszeg helyzete folytán nemigen érintkezett emberekkel”, s ő is a közösség nyelvén volt, Füzes Feri jóvoltából. Ez a fiú egy szinttel tovább jutott, mint Vajkayék, ő képes meglátni magában, s emellett képes felfedni magában a keserúséget és a fájdalmat, nem titkolja, hanem kimondja, nyíltan vállalja. Azért idegen Vajkay számára, mert annyira hasonló hozzá. Ez felismerés mindkettőjük számára, Miklós is megéri azt a kapcsolatot, ami közöttük van. Eddig idegennek érezte magát, de Vajkay segített neki meglátni, hogy emberi tragédiák ott is jelen lehetnek, ahol semmi nem mutatja őket. A költő Ijasban benne van Kosztolányi is, aki képes meglátni, ahogy „söpretlen szemét gyanánt hever a szenvedés” Vajkayéknál.

¹⁶ Hima Gabriella, i. m. 93.

¹⁷ Mohai V. Lajos, *Kiszolgáltatottak és szerepvesztők: A Pacsirta és az Aranysárkány regényalakjairól*. Esszé, Zrínyi, Bp., 1991, (Z-füzetek 8.) 12.

Ijásban a költői sors tragikumája is jelen van, az érzékeny, fogékony költőé, aki egyedülként képes meglátni az embereket valójában, s ezeket foglalja versbe. Azonban ebben a környezetben és ebben a társadalomban nem fogadják el, nem értik meg költészetét, irodalmi becsvágya „ki nem elégített”. A címben (*Ijas, Sárszeg poétája*) Ady Endre *A Hortobágy poétája* című versére, annak hőseire utalok, nem véletlenül. Annak a „kúnfajta, nagyszemű legény”¹⁸-nek olyan a sorsa, mint Ijasnak:

„Alkonyatok és délibábok
Mefogták százszor is a lelkét,
de ha virág nőtt a szívében,
A csorda népek lelegelték”¹⁹

A filmbeli Miklóst Latinovits Zoltán alakítja, ezzel a választással a rendező azt akarta elérni, hogy a néző figyelmét felhívja Ijas karakterére. Ez a Miklós szintén egy beszélgetés során, ugyan máskor és más körülmények között, felhívja Ákos (és a néző) figyelmét arra, hogy Sárszeg lakói „torzak, görbék, befelé kunkorodik a lelkük”. A rendező itt is megteremti a kapcsolatot Miklós és Vajkay között, mikor Miklós párhuzamot von saját és Vajkay boldogtalansága között. Latinovits-Ijas karaktere nyílt példája lesz Sárszeg embertelen és fojtogató légkörének; próbál normális életet élni, színésznő szerelmével, aki azonban becsapja. Ijas ugyanolyan folyamatosan megy át, mint a filmbeli Vajkay, csak míg az utóbbi a teljes elzárkózást választja menedékként, addig Ijas a költözést.

4. Főhősök

A *Pacsirta* különleges regény a főszereplők szempontjából is. „Ha pszichológiai regényként olvassuk, a lélekábrázolás felől nézzük a Pacsirtát, akkor kétségtelenül Vajkay Ákost tekinthetjük a történet főszereplőjének.”²⁰ A címszereplő csupán a történet elején és végén jelenik meg, mégis jelenléte (vagy inkább jelen nem léte) az egész regénycselekmény alatt intenzíven jelen van, s szerepe nem kisebb apjáénál. Kosztolányi leginkább mégis Vajkay személyiségét bontja ki, összefüggően és részletezően, az ő szenvedéseit, tipródásait ismerjük meg. „A lány és az anya lélekrajzát sejtetőnek, utalásos jellegűnek, kihagyásosnak (...) láthatjuk”²¹, de nincs is ezzel gond, mert az apa személyisége tökéletes tükre a másik kettő érzéseinek, lévén hogy mindhárman ugyanabban a szituációban vergődnek. A film kissé megbontja ezt, főként Pacsirta szempontjából. Míg a regényben a lány, távollétében is, állandó tényező, addig a filmben elsősorban Vajkay élete és lelke jelenik meg, sokszor szinte elfelejtjük a lányát s ilyen körülményeit.

A város intenzív jelenléte a többi szereplőre is rátereli a hangsúlyt, az alaposan bemutatott figurákkal Kosztolányi Sárszeget, a társadalmat is ábrázolni

¹⁸ Ady Endre *Összes versei*, Bp., Szépirodalmi, é.n., 22.

¹⁹ Uo.

²⁰ Fülöp László, i. m. 107

²¹ Uo.

akarja. Ezt a film is megteszi, kiváló, nagy színészek (Bessenyei, Latinovits, Darvas) gondoskodnak róla, hogy a társadalom, a környezet, amiben Vajkayék élnek, alapvetően befolyásolja létüket.

5. Pacsirta a vonaton

Pacsirta vonaton eltöltött ideje, ennek megjelenítése fontos a regényben, Pacsirta személyisége szempontjából. Ahogy a vonaton viselkedik, a sírása, illetve a fülketársaival való viselkedése jól mutatja őt magát. Az, hogy hosszú percekig zokog a vonaton, felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy nemcsak a szülei, hanem ő is szerepet játszik. Előttük nem mutatja érzelmeit, de egyedül (nélkülük) már kitör belőle a fájdalom, amit az elvesztett identitása okoz. Mert azzal, hogy elhagyja szüleit, elveszti az életének értelmet adó cselekvést, a szüleiről való gondoskodást. Ő csak úgy tud élni, viszonylag elviselhetően, hogy szüleivel van, ez az egyetlen közösség, amely befogadja.²² Azzal, hogy el kell utaznia egy idegen helyre, elveszti az életben elfoglalt szerepét és felépített identitását, s az sem vigasztalás számára, hogy tudható, nem örökre. Tehát a vonat-jelenet Pacsirta lélektana szempontjából fontos, s nem kap helyet a filmben. Azonban a rendező érzi annak fontosságát, hogy Pacsirta szerepjátszása is helyet kapjon a filmben, s ezt egy újabb betoldott jelenettel oldja meg. Elutazása előtt Pacsirta elsírja magát a szülei előtt, hogy nem akar elmenni, majd berohan a szobájába, ahol folytatja a sírást, pár másodperccel később pedig már teljesen megnyugodva lép ki onnan, indulásra készen. Egy pillanatra a rendező felfedi a szülők előtt, hogy mennyire függ tőlük a lányuk, majd a következő pillanatban a logikátlan megnyugvással újra elbizonytalanítja őket. Ezzel a rendező is eléri azt, amit Kosztolányi a regényében, hogy kölcsönösen ismeretlenek legyenek egymás számára szülő és gyerek.

6. Vajkayék Pacsirta nélkül

Pacsirta távozásával indul meg a valós cselekmény a regényben, s a cselekménnyel folyamatosan fut Vajkayék lelki életének, érzéseinek bemutatása. Ez a szál az, ahol különbség mutatkozik majd film és regény között.

6. 1. Az élet Pacsirta nélkül: a regényben

„Kosztolányi egy késleltetett robbanás erejében bíz. Ő gyújtózsínórhoz illeszti a lángot, és mi (...) a robbanóanyaghoz közeledő, izzó parázslást követhetjük: Pacsirta elröppen, az öregek először ügyetlenül topognak, majd egyre gyorsabban visszatérnek régi életükbe, az elhagyott régi stílusba, napról napra mohóbban nyeldeklük a régi ízeket.”²³ Közvetlenül lányuk elutazása után még ténylegesen az van bennük, hogy valószínűleg rossz lesz nélküle, s az éttermi koszt sem fog ízleni. Azonban az ember természetéből fakadóan hamar hozzászokik a jóhoz, így már az első jelnél elindul a beilleszkedési folyamat. Az ebéd bizony ízlik, de a szokások és a lányuk miatt érzett büntudat nagyon erős, s csak fokozatosan csökken:

²² Szüleit pedig pont emiatt, miatta nem fogadja be más közösség.

²³ Illés Endre, *Pacsirta = Tükörben. Kosztolányi Dezső*, szerk. Réz Pál, Bp., Századvég, 1993, 150.

„– Meglehető – szólt az öreg –, egészen – kezdte magas, lelkes hangon, de meggondolta –, egészen meglehető – igazította ki magát.”

Rónay György találóan fogalmazza meg, hogy mi jellemzi Vajkayékat: „szorgos szeretet mélyén lappangó gyűlölet”²⁴, ez az oximoron befolyásolja viselkedésüket Pacsirta távollétében. A szeretet és a bűntudat, hogy hűtlenek lesznek lányukhoz, kerül szembe a gyűlölettel, ami egy, a sárszegi atmoszféra szerint, élhetőbb élet élésére csábít.

Az első ebéd után a lassú séta következik kirakatnézegetéssel, köszöngéssel, majd Pacsirta táplálkozási tanácsait, szabályait megszegve egy újabb, igen alapos ebéd következik, amelyet már a Párducok körében fogyasztanak el. Micsoda változás ez az eddigi életükhöz képest: Pacsirta fűszermentes, sótlan kosztja után ízes gulyás, metélt, számtalan hármás magányban eltöltött ebéd után egy egész asztaltársaság. Vajkayék, valljuk be, könnyen átadják magukat az új környezetnek, Vajkayné ámuldozik a különleges férfiakon, Vajkay nevetgél, szivarra gyűjt. Remekül meg lehet figyelni, ahogy lépdelnek vissza a normális életbe. Minden egyes változás előtt hezitálás: semmi bizodalomuk, kedvük az éttermi koszthoz, mégis ízlik, nem akarnak a Párducok asztalához ülni, mégis leülnek, s jól érzik magukat, ágálnak a színházmeghívás ellen, mégis elmennek. „Isteni neki, elmegyünk.”

Láthatjuk, hogy bizony ezek óriási dolgok Vajkayék számára, eddigi életükhöz képest nagy döntések. A változás nemcsak cselekedetekben, hanem külsőségekben is megmutatkozik, folytatódik az az út, amelyet a villanykörték becsavarásával megkezdtek: anya táskát vásárol, apa megborotválkozik. A színdarab is tetszik nekik, annak ellenére, hogy nem jártak színházba, mert Pacsirta nem szerette a tömeget meg a színházzsagot, rá kell jönniük, hogy nagyon élvezetes a színházi forgatag, s nincs semmiféle színházzsag, ami kellemetlen lenne.

„Egyik mosoly a másikat gyulasztotta”, „Folyton szorongatta kezét, folyton nézte őt és folyton kacagott.”

A színház társadalmi esemény is, ahol Sárszeg színe-java felvonul, itt Vajkayék (újra) megismerik az embereket, s a színházból már úgy távoznak, hogy ismerik a legfrissebb viszonyokat, pletykákat, bekerülnek a vérkeringésbe.

Nagyon fontos arra felhívni a figyelmet, hogy „Vajkay (...) a távollét idején is közvetve-közvetlenül szüntelen kapcsolatban van az elutazott Pacsirtához fűződő élményekkel”²⁵. Az étteremben „titkos bűntudat” kínozza, nehezen békél meg az új külsejével beretválkozás után („Bajusza egyre ágaskodott. Ha lenyomta, azonnal visszaugrott.”). A színházban zavarban van, a neki igazából nagyon is tetsző előadás felgerjeszti benne a haragot, amiért lánya ezt nem szereti, hogy vele nem tud eljutni ilyen helyekre, de mivel a szülői szeretet nem engedi, hogy a harag nyíltan a lánya ellen irányuljon, a helyzetre, a színdarabra, színészeire haragszik.

„Van-e igazság? Erre a buja, bibliai paráznára, erre a förtelmes perszónára kénköves eső kellene, és virág hull rá. (...) Körülrajongják. (...) Nincs igazság, nincs igazság.”

²⁴ Rónay György, *Pacsirta* = R.GY., *A regény és az élet. Bevezetés a 19–20. századi magyar regényirodalomba*, Bp., Magvető, 1947, 460.

²⁵ Fülöp László, i. m. 109.

Haragszik, hogy a lánya nem ilyen, s nem elsősorban ezért, hanem a mélyebb ok az, hogy ezáltal ő is el van zárva a társadalmi élettől. De ezeket a folyton jelen lévő hangokat, ahogy a Miklóssal folytatott beszélgetés közben is, igyekszik elnémitani.

Pacsirta levelét izgatottan olvassa, mi lehet az oka? Talán az, hogy hátha a lánya megüzeni, nem is jön haza többet, mert olyan jó neki vidéken. Várja a levelet, hátha valami olyan érkezik benne, ami valamiképpen enyhíti, feloldja a benne lévő feszültséget.

6. 2. Az élet Pacsirta nélkül: a filmen

Csakúgy, mint a regényben, a lány távozása alapvetően érinti meg a szülőket, aggódnak lányuk és maguk miatt is. Érezhetően valami félelemmel vegyes kíváncsiság tükröződik rajtuk az előttük álló új élettel szemben. A film jóval nyíltabb, mint a regény, az érzelmek, gondolatok nyíltabban jelennek meg. A regényben Vajkay számára a gondolat, hogy férfiakkal hozza össze Pacsirtát és ezen gondolkodjon, idegen és bántó, szinte sértő, magára és a lányára nézve is. A Cifra Géza iránt érzett gyűlölet sincsen feloldva ok-okozatilag (azért utálják Cifrát, mert udvarolt Pacsirtának, ők már reménykedtek, hogy elveszi/viszi a lányukat, s akkor a legnagyobb remények közepette nem jött többet). A filmben a szülők kifejezik abbéli vágyaikat, hátha akad valaki a lányuknak, s Ákos és Géza párbeszédéből kiderül, hogy azért hagyta ott a lányt, mert az csúnya volt és nem tetszett neki: „A szépség nem minden.”

Tehát a film is úgy indul, hogy a szülőkből fokozatosan szakad fel a Pacsirta-életformával való szakítás és a sárszegi életbe való beilleszkedés vágya. Csakhogy a folyamat, amelyet bejárnak Vajkayék (elsősorban Vajkay), más aspektust kap, mint a regényben. A filmben egy újfajta drámaiság születik, amelynek sokkal inkább okozója a társadalom, mint Pacsirta csúnysága. S Páger-Vajkayban is fokozatosan változik át a lányától való csömör a társadalom, az emberek iránti csömörré. „Vajkay Ákos néhány napi szabad élete során, óráról órára és jelenetről jelenetre fokozatosan kiábrándul osztályából, egyre jobban meghökken...”²⁶ A színházat nem élvezzi, megdöbben a felszínesség és az erkölcsstelenség, ezeknek az embereknek tényleg „befele kunkorodik a lelkük”. Elveszett a kezdeti remény, hogy majd bele tud olnadni, bele tud szokni ebbe az új életbe. A film nem kevésbé tragikus, mint a regény, csak más módon, s néha elveszíti az egyensúlyt a bemutatni kívánt érzelmek és a regényben benne foglaltak között. Nehezen találja az egyensúlyt a lelki vergődés (a lánya és maga miatt) és az idegenség érzete között. Míg a regényben a lánya állandóan jelen van, addig a filmben van, hogy hosszú percekig el is felejtődik. Tehát összességében a film egy csúnya gyerekével elrejtve, társas magányban élő férfival indul, aki lehetőséget kap a normális életre, mert érzi magában, hogy családjá tagjainak egymás közötti kapcsolata abnormális.²⁷ Ám ahogy fokozatosan megismeri a társadalmat, ahova be akar kerülni, amelyre vágyott, azzal kell szembesülnie, hogy ez a világ sokkal torzabb, mint amiben ő él.

²⁶ Illés Endre, i. m. 151.

²⁷ Széles Klára, Hima Gabriella: *Kosztolányi Dezső és az egzisztenciális regény*, Alföld, 1995/5, 86.

6. 3. Pacsirta levele

A filmben Pacsirta levele sokkal hamarabb érkezik meg, mint a regényben, már közvetlenül a színház előtt. Sokban változik a levél tartalma is. Egy levél elolvasása csak egy regényben lehet izgalmas epizód, a filmes ábrázolás általában a leveleket képekkel támasztja alá. Gondoljunk Makk Károly *Szerellem* című filmjére, ahol az anya fia levelét olvassa, s közben a levél tartalma és az elhallgatott valóság is képekben jelenik meg. Itt is ez a megoldás: Pacsirta levele közben képekből, jelenetekből tudhatjuk meg a valóságot. Már a hang is, ahogy a levél felolvasásra kerül Pacsirta által, végtelen keserúséget tükröz. A képekből megtudjuk, amit a levél elhallgat, hogy tőle idegen társaságnál vendégeskedik, ahol nyilván szintén feltűnik nem mindennapi kinézete, s nem fogadják be, kellemetlen szituációba keveredik egy családdal, rosszul érzi magát. A regénybeli levélből is kiderül mindez: Pacsirta „levelében (...) rengeteg az elhallgatás, hiszen gondosan kerül minden olyan témát, amely a közös, de a külön-külön hordozott titokra vonatkozik”²⁸, ám azzal, hogy elhallgatja a történeteket s csak általános megjegyzéseket ír le, mindent elárul félszavakkal, félmondatokkal. („Mulattak azon, hogy mennyire féltetek engem. »Rossz pénz nem vész el« – mondta Béla bácsi az ő aranyos humorával.”; „Azóta a díványon alszom.”; „de nem mentem el”; „ezért itthon maradtam”) A levél tartalma „könnyen átlátható, leleplezhető valóságsík”²⁹. Mindkét levél valamiképp kifejezi nyíltan is, hogy Pacsirta nem érzi jól magát, a filmbeli levél ténylegesen: „Nagyon egyedül vagyok”, a regényben a szokásos árnyaltsággal: Pacsirtának a szülei szemszögéből nincs maradása.

Mindkét levél tökéletes a maga helyén és illeszkedik az ábrázolni kívánt folyamatba. A regényben ez a valóságot elhallgató levél pont olyan, mint Vajkay élete, azért zaklatja fel annyira, nem mutat ki semmit, mégis érződik benne a mély bánat. Vajkay haragszik a lányára a levél miatt is, teher neki ez a levél, nem is csoda, hogy elveszíti. Nem akar tudni lánya fájdalmáról, keserúségéről, mert az neki teher, ami megakadályozza, hogy teljesen, testileg-lelkileg beleolvadjon a sárszegi közösségbe, a Párducok közé.

A film levele Vajkay megcsömörlését, társadalomtól való elidegenedését fokozza. Rá kell jönnie, hogy az emberek mindenhol „torzak és görbék”, s a sérelmek, a szenvedés mindenhol utoléri az embert. Lánya fájdalmas levele csak alátámasztja haragját és megvetését a társadalommal szemben.

6. 4. A kanzsúr szerepe

Mivel a film és a regény mondanivalója kettévált, ezért a nevezetes kanzsúr is más aspektusból érdekes és fontos.

Mindkét esetben ez az esemény egy lelki folyamat betetőzése. A regényben folyamatosan készül elő, „megfigyelhetjük, hogyan engednek fel (Vajkay) belső világában a merev kérégek”³⁰. A kanzsúron végre újra a vágyott fényben ragyoghat Vajkay, „mindenképpen páratlan esemény volt, hogy Ákos betoppant.”. A figyelem és érdeklődés, amely övezi, egészen elvarázsolja, bár küzd ellene („most pedig idestova mennem kell”), végül a vágy, az azonosulás vágya győz.

²⁸ Hima Gabriella, i. m. 104.

²⁹ Mohai V. Lajos, i. m. 18.

³⁰ Fülöp László, i. m. 110.

A kanzsúrban valódi, nyílt érzelmekkel találkozik, ölelkezik, sír, felszabadultan viselkedhet, ebben pedig a Pacsirta-szerepjátékban nem volt része. Elemi erővel éri, hogy mennyire boldog ebben a társaságban, mennyire vágyik ide, s maga is rájön, hogy igazi tragikuma az, hogy ha a lánya visszatér (márpedig kétségkívül vissza fog jönni, az után a levél után), neki el kell szakadnia innen, s ezért megdöbben attól a haragtól és gyűlölettől, amit emiatt a lánya iránt érez. „A tudat alján rejtegetett ösztönöket és indulatokat a keresztény szenvedésvállalás és áldozat szorítja vissza a lélek alvilágába”⁵¹, s ez a visszaszorítás kerül veszélybe, ha még tovább a társakkal marad, ezért kell gyorsan és hevesen távoznia.

A filmbeli kanzsúr már eleve más hangsúlyokkal indul, ekkor már túl vagyunk a színházon, s érezzük azt, amit Vajkay is érez, hogy ezekkel az értékekkel nem lehet azonosulni. Részegen, fájó szívvel gyötrődik, idegen a társaságtól. Azt, amit Cifra Gézával művel, nem elsősorban azért teszi, hogy megbosszulja a lányát, hanem attól az életformától, amit élnek ezek az emberek, „a századvégi élet hullafoltjai”⁵²-tól undorodik. A film ténylegesen elősegíti ezt az érzést, a kanzsúrt egy tivornyává alakítja egy nyilvánosházban, magukat kellettő és áruló nőekkel. Ez azt a célt szolgálja, hogy minél jobban tudatosítsa a nézőben is, milyen erkölcsök kora ez. Azonban ezzel elveszti a regény tragikumát és célját. A filmben elhalványul a csúnya Pacsirta kínozó képe, elmúlik, sőt talán sose érződött igazán, hogy milyen hamis életet éltek otthon, nem teremődik meg az ellenpólus a Pacsirta-élet és a nélküle élhető élet között. Csak azt érezzük, hogy valamiért boldogtalanok voltak vele is, és nélküle is. „Az igazi drámai robbanás”⁵³ elmarad a filmben, egyszerűen Vajkay rájön, hogy a lányával való (torz) életnél nincsen jobb se, Sárszegen nincs értékes kapcsolat, nincsenek valódi érzelmek, aki erre lenne fogékony (például Ijas Miklós), azt kitalálja vagy megtöri. Életét tönkreteszi, hogy érzelmei vannak, hogy nem tud úgy élni, mint a sárszegiek, ezért is löveti szét Füzessel a nyitott belsejű boncbábút.

Annak ellenére, hogy Ranódy elszakad a regény lényegétől, nem lehet azt mondani, hogy semmibe veszi a regényt vagy feleslegesen változtat. Bár a történet mondanivalója eltér, a Kosztolányira jellemző mély emberség, az ember szenvedése felett érzett fájdalom és megértés állandóan jelen van.

6. 5. Az érzelmi tetőpont

A kanzsúr után a regényben eljön, ahogy Kosztolányi hívja, a vigasztalás és igazságszolgáltatás fejezete. A kártyázásból hazatérő, önmaga elől menekülő Ákos kiszakad a Pacsirta-elnymásból, a barátaival eltöltött este lerombolja azt a falat, ami valódi érzései és a lánya iránti szánalom-szeretet között van. Méretetlen fájdalom és csalódás számára, hogy rá kell jönnie, nem tudja szeretni a lányát. „Feddhetetlen erkölcs ide, keresztényi szeretet oda, ők a könnyű, kellemes létezést (...) jobban szeretik, mint a saját lányukat.”⁵⁴ Felismeri ezt, ahogyan azt is belátja, hogy gyereke boldogtalan, de saját boldogtalanságának

⁵¹ Rónay György, i. m. 460.

⁵² Illés Endre, i. m. 151.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo., 150.

is a lánya az oka, s egyiket se tudja neki megbocsátani. S majdnem kimondja a szörnyű szót, amely döbbenetes egy szülő szájából: azt se bánnák, hogyha lányuk meghalna. Hiszen rajta nem tudnak segíteni, csúnyasága megbélyegzi életét itt és vidéken is, viszont nekik még lenne esélyük egy olyan életre, ahol szerves részei a sárszegi vérkeringésnek, ha lányuk nem lenne.

A filmben a felismerés jelenete más szempontból lényeges elem a film egészén végigvitt mondanivaló tükrében. Itt a hangsúly már régen elterelődött arról, hogy Pacsirta csúnyasága miatt a szülők gyűlölik őt, hiszen érezhetően idegenek a társadalomtól. Ez a jelenet sokkal inkább azt hivatott bemutatni, hogy Vajkay rájön, sem a lányával, sem a társadalomban nem tud élni, nincs esélye a boldogságra, a szeretetteljes életre.

6. 5. 1. Vajkayné

Az eddig a regényben csak árnyaltan ismertetett Vajkayné a felismerés jelenetében megmutatja valódi mivoltát. Hima Gabriella mutatja be, hogy Antónia „egy szemvillanás alatt behozza férjével szembeni lemaradását, sőt (...) elébe kerül: férje a kétségbeesés állapotában van, ő viszont már túl van ezen a stádiumon”³⁵. Férje minden érvére van válasza, amellyel bebizonyítja, hogy Pacsirtának ez a lehető legjobb élete, de saját sorsukról hallgat. Ezen a téren ő is kétségbeesett, csakúgy, mint a férje, „Így esik a pillantása a hitvesi ágy fölött függő Krisztusképre”³⁶, de az „nem nyújthatta e nő felé sem segítő kezét”, mert minden embernek magának kell a saját keresztjét cipelnie.

A filmben Vajkayné sokkal kevésbé fontos szereplő. Pacsirta távollétében végig a felhőtlen boldogságot látjuk rajta, aki élvezi a társaságot, a színházat. Egy életébe beletörődött szereplő, aki kihasználja a szabadságát, amíg Pacsirta távol van, de hozzászókkott a gondolathoz, hogy ha a lánya visszatér, élete visszatér a régi kerékvágásba. Tolnai-Vajkayné üzenete mind a néző, mind férje felé az, hogy ha sokat gondolkodik, sokat analizálja az életet, akkor az őt érő szenvedések mértéke megsokszorozódik.

7. Pacsirta hazaérkezik

Pacsirta hazaérkezése, a vonatra várakozva eltöltött idő szükségszerűen kima-rad a filmből. A felismerés közben egyedül érkezik haza Pacsirta, ahol szüleit (elsősorban apját) magába roskadva találja. Belépve a szobájába galambját, amit elutazásakor szüleire hagyott, s amely távoztával kijön a kalitkából³⁷, elpusztulva találja. Ez szimbolizálja Vajkayékat, elsősorban Vajkay Ákost. Lánya távoztával ideiglenesen megérezte a szabadság ízét, azonban csalódnia kellett benne, közben felismerte, hogy a lányával való élete is élehetetlen. A galamb halála az a lelki megsemmisülés, amit Vajkay átél.

A regénybeli hazaérkezést és viszontlátást Kosztolányi gondosan készíti elő, s a vonat késésével késlelteti a végleges ítéletet Vajkayék felett. A filmmel ellentétben, a regényben lányuk hazaérkezése bizony csapás rájuk, hiszen a megszeretett és kívánt élet végével jár. Tudat alatti vágyuk dolgozik, mikor a vonat-

³⁵ Hima Gabriella, i. m. 108.

³⁶ Uo.

³⁷ L. 4. oldal

késés hírére mindketten vonatszerencsétlenséget, Pacsirta halálát, tehát vissza nem térését fantáziálják. A várakozás, a viszontlátás kétes öröme, s az ezzel elvesztett életvitel pszichoszomatikus tüneteket generál Vajkayban, mutatván, hogy nehezen tud majd a lányával újra együtt élni. Azt a reményt pedig, amit az olvasó esetleg érez, miszerint a frissen meglett Vajkayt a Párducok majd visszatért lányával együtt is elfogadják, gyorsan rövidre zárja Kosztolányi:

„– Ti vártok valakit? – kérdezte egyszer Környey.

– A leányomat.

– Hát elutazott?

– Már egy hete.

– Nem is tudtam.

– Hová?

– Bélalékhoz a pusztára.

– És ma érkezik?

– Ma.

A Párducok cihelődtek.”

A Vajkayt, lányával együtt, mint a csúnya lány apját, hiába fogjuk később a Párducok között keresni.

8. Újra otthon

A regényben Pacsirta hazaérkezésével újra megindul a már szokott szerepjáték mindkét részről. Vajkayék újra becsmérő megjegyzéseket tesznek az étteremre, s biztosítják lányukat, hogy nélküle nem volt jó. Pacsirta is visszabújik a saját világába, abba, amit a szobájában magának, s abba, amit szülei előtt mutat. Megtudjuk, bevallva, amit már a leveléből is tudtunk, hogy szenvedett vidéken, a rokonoknál. A családi háromszög az egyetlen menedéke, ahol úgy élheti életét, hogy kimondva, nyíltan (mint vidéken) nem kell szembesülnie önmagával és korlátaival. „Az emberek világán való kívül rekedés (...) a lányban tudatosul.”³⁸ S Kosztolányi megteremti a párhuzamot anya és lánya közt, mutatva, hogy a lány is túl van már a kétségbeesés szintjén, s ő is az isteni kegyelemben és könyörületben lel támaszra, s „az újra és újra felszakadó szenvedést az emberlét sajátjának fogadja el”³⁹.

A filmben hazaérkezve már megtörtént minden érzelmi kifakadás, Vajkay sebei már felszakadtak, s a levélből már Pacsirta boldogtalansága is kiderült. Az, hogy hazaérkezett, számára megmentés, az egyetlen menedék. Ezt ki is fejezi, mikor a vonathál az épp távozó Ijas Miklóssal találkozik: csak itthon jó.

9. „Ez a világ: siralomvölgy”

Fontos leszögezнем, hogy írásomban a filmet a regény szempontjából elemzem mint annak egy lehetséges értelmezését. „Meddő bírálat volna, nem is bírálat, csak méricskélés, ha megrovó kedvvel jegyezgetném a film eltéréseit a regénytől.”⁴⁰ Kritikáim, minősítéseim, megjegyzéseim sosem a filmnek mint

³⁸ Mohai V. Lajos, i. m. 27.

³⁹ Uo., 28.

⁴⁰ Illés Endre, i. m. 150.

műfajnak, mint ábrázolási technikának szólnak, hanem egy sajátos regényértelmezésre vonatkoznak.

A film óriási előnye, hogy annak ellenére, hogy számos helyen megváltoztatta a cselekményt, illetve magát a mondanivalót is átformálta, végig megőrizte a Kosztolányi-féle gondolatot, amit még a regény elején a pap közvetít:

„Ez a világ: siralomvölgy.”

Illés Endre szerint filmen megnyugtatóbb befejezést kapunk, mert Vajkay többet nem fog ábrázolni a szabad életről, hiszen kiábrándult belőle, s rájött, hogy az élete Pacsirtával jó.⁴¹ Ezzel nem értek egyet. Páger-Vajkay tragikuma pont ugyanolyan erős, mint a regényben, csak más a miértje. A regényben Vajkay lánya megérkezéssel a vágyott élet lehetőségét s a régi, lányával való tudatlan viszonyt veszíti el, a filmen pedig megszületik a felismerés, hogy az élete a lányával és nélküle is mérhetetlenül boldogtalan, s egészen addig az is marad, amíg meg nem találja a módját, hogy lelkének hangjait csillapítsa.

Bibliográfia

- Ady Endre *Összes versei*, Bp., Szépirodalmi, é. n.
- Bónus Tibor, *A csúf másik – szégyen és részvét. Kosztolányi Dezső: Pacsirta*, Tiszatáj, 2006/5.
- Fülöp László, *Lélektan, erkölcsrajz, sorsábrázolás = F. L., Realizmus és korszerűség*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987.
- Hima Gabriella, *Kosztolányi és az egzisztenciális regény*, Bp., Akadémiai, 1992.
- Illés Endre, *Pacsirta = Tükörben. Kosztolányi Dezső*, szerk. Réz Pál, Bp., Századvég, 1993.
- Kiss Ferenc, *Az érett Kosztolányi*, Bp., Akadémiai, 1979.
- Mohai V. Lajos, *Kiszolgáltatottak és szerepvesztők: A Pacsirta és az Aranyárhány regényalakjairól*. Esszé, Zrínyi, Bp., 1991, (Z-füzetek 8.)
- Rónay György, *Pacsirta = R.GY., A regény és az élet. Bevezetés a 19–20. századi magyar regényirodalomba*, Bp., Magvető, 1947.
- Rónay László, *Kosztolányi Dezső*, Bp., Gondolat, 1977.
- Szegedy-Maszák Mihály, *Körköröség és transzcendencia a Pacsirtában = Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, Bp., Anonymus, 1998.
- Széles Klára, *Hima Gabriella: Kosztolányi Dezső és az egzisztenciális regény*, Alföld, 1995/5.
- www.filmtortenet.hu

⁴¹ Uo., 151